

SPUTNÁVANÉ MYSLENIE II

(Pokračovanie prevzatého rozhovoru s M. Mamardašvilim z minulého čísla)

Jazyk a každodenný život

Vy by ste sa chceli pokúsiť vytvoriť v Gruzínsku intelektuálne a filozofické predpoklady republikanizmu a my sme tu hovorili o Platónovi. Zdajú sa vám nové podmienky, ktoré sa teraz vytvorili v Sovietskom zväze, priaznivejšie na to, aby sa v spoločnosti objavil občan?

Áno, ak berieme len tú stránku občianskosti, ktorá súvisí s otvorenosťou, lebo otvorenosť sme už dosiahli – aspoň čiastočne. Je to možno jediný výdobytok tzv. „prestavby“, ale výdobytky dôležité a podľa môjho názoru nezvratné. Ako hovoria Angličania: „The cat is out of the bag“ – „Mačka je z vreca von“ a aj keď ju chytia, čo bude veľmi ťažké, sotva sa podarí dostať ju späť do vreca; proces je nezvratný. V ZSSR je iný problém: do akej miery môže oslobodené slovo ovplyvniť realitu? Realita sa môže ešte veľmi dlho naďalej pohybovať po tých istých koľajniciach – zotrvačnosťou ako vlak z kopca; môže ostať taká, aká bola, vôbec nezmenená. V takom prípade sa slovo stane istou sebestačnou sférou, vnútri ktorej sa budú demaskovať všetky druhy sociálneho zla, budú sa odhaľovať naše spoločenské neduhy, posudzovať najpálčivejšie problémy – všetko, čo nebolo možné pred tzv. „glasnosťou“. Takto možno dosiahneme istú civilizovanú úroveň spoločenskej sebareflexie. No realita, ekonomika, spoločenský život a život každodenný môžu ostať tie isté, fundamentálne nezmenené. Momentálne sa odohráva práve toto. Navyše, realita sa zmenila k horšiemu, lebo systém preda nie je zničený, ale iba paralyzovaný, zmrazený v jeho predošlom stave – urobil sa len otvor pre slovné výlevy. Paralyzovaný systém nefunguje – zaberá však miesto, takže niečo živé sa jednoducho nemá kde vyvíjať. A tak to aj je: ekonomická situácia sa stále zhoršuje.

Chcem sa vrátiť k vášmu obrazu: kým mačka bola vo vreci, reflexia nebola možná. Napriek tomu sa napodiv vám aj iným darilo myslieť, a to nie bez úspechu. Ako sa to dialo? Bol tento proces anomálny?

Pokúsím sa to vysvetliť na vlastnom príklade. Moje narodenie ma vynieslo – či vysotilo – do neznámej krajiny, neznámej tajnej vlasti, akú má každá seba si uvedomujúca bytosť, pretože my všetci – keďže sme bytosti uvedomelé – máme aj druhú vlasť a ako duchovné bytosti, ako ľudia, sme práve jej občanmi. Lenže chceme ju vytvoriť aj v našej reálnej vlasti. A to znamená, že v istom určitom okamihu je každá uvedomelá bytosť akoby odcudzená sama sebe; vychádza zo situácie, v ktorej

hrá istú úlohu, a pozerá na seba a svoju situáciu ako nestranný divák. *Transcenduje* – tu je prvý odborný termín akademického filozofického jazyka, ktorý dnes používam. Človek teda transcenduje – vyvádza svoje bytie za hranice situácie, v ktorej sa momentálne nachádza. Transcendovať ho núti to, čo sme nazvali druhým narodením; sáče ho k jeho neznámej, skrytej neexistujúcej vlasti, k jeho – povedzme – metafyzickej vlasti. Čo však človek transcenduje, t. j. hranice čoho prekračuje? Sú to hranice danej kultúry, hranice vopred daných životných konvencií. A k čomu transcenduje, ak transcendentný objekt nejestvuje? K istej symbolickej hranici – a ďalej, za ňu. Tam sa pred ním môžu objaviť iné horizonty, iné životné možnosti, iné túžby, iné myšlienky; presnejšie, sám vytvorí nové túžby a nové myšlienky; akt transcendencie je teda konštitutívny akt ľudskej evolúcie a ľudského bytia. No kultúry vždy kladú odpor transcendencii; je to podmienka ich existencie; uzatvárajú, sputnávajú ľudské bytie, lebo každá kultúra inklinuje k poriadku, k stabilite. Človek však, naopak, inklinuje k transcendencii. To je nevyhnutná podmienka ľudských dejín. Vždy, v každom okamihu nášho života sme účastníkmi hry, kde je v stávke naša schopnosť pozrieť sa na seba v každej konkrétnej situácii ako nestranný divák, aby sme uskutocnili akt transcendencie a prestali zachovávať logiku príčinnosti. Lebo veľký akt ľudskej slobody, resp. emancipácie spočíva v tom, že človek skoncuje so zákonmi príčinnosti, t. j. s konvenčne vopred danými pravidlami, podľa ktorých sa rieši problém v každej konkrétnej situácii. Mnohé z nich majú tendenciu premeniť sa na situácie uzavretého typu – na večné opakovanie jedných a tých istých podmienok. Človek v takejto situácii nemôže pozrieť na seba ako nestranný divák, nemôže sa uvidieť ako účastník konvenčnej hry a nemá odvahu siahnúť na jej pravidlá.

To isté bolo aj s nami: cesta k úspechu spočívala v zachovávaní pravidiel. No akonáhle chce človek prekročiť hranice, t. j. transcendovať, narazí na lingvistické pole, ktorého štruktúrovanosť vylučuje akúkoľvek možnosť transcendencie.

Pokúsím sa svoj postoj sformulovať jasnejšie: je pravým opakom postoja Ludwiga Wittgensteina, jedného z najgeniálnejších a najznámejších filozofov 20. storočia. Wittgenstein hovorí približne toto: jazyk je nielen systémom znakov, ale aj formou života, v ktorej ľudia hovoriaci týmto jazykom získali svoj modus existencie; netreba hľadať absolútny zmysel, ktorý je akoby skrytý za znakmi jazyka – je ním spôsob života. Pritom sa nič nedeje. Ľudia žijú normálne. A filozof – to je chorý človek, ktorý nepozná obvyklú štruktúru jazyka; neznalosť jazyka, ktorým sa rozprávajú iní ľudia, ho núti klásť otázky, a tak vznikajú problémy zmyslu, absolútna, smrť, života a pod. Ako sa oboznamuje so štruktúrou jazyka, filozofické otázky miznú samy od seba a filozof sa uzdravuje; proces uzdravenia – to je filozofia existencie. Takže filozof filozofuje len preto, aby sa vyliečil z filozofických problémov. Moja pozícia je presne opačná. Pre mňa sa všetko začína od činu. Otázku kladiem takto: môže jestvovať jazyk, ktorý by od samého začiatku vylučoval možnosť, aby sa v jeho sfére objavila nejaká myšlienka či filozofický problém?

Ako to chápem ja, v prípade Sovietskeho zväzu bude odpoveď pozitívna?

Áno, taký jazyk môže existovať preto, že každá systematická ideológia, každá ideokracia, každá systémokracia – a zárodok systémokracie je obsiahnutý v socializ-

me a komunizmu ako systémoch – inklinuje k takému stavu, keď stabilita a efektívnosť systému nezávisia od toho, v čo veria či neveria ľudia v tomto systéme. Systematická ideológia je efektívna presne natoľko, nakoľko vôbec neumožňuje myslieť. Človek predsa nemôže myslieť počas mítingu, pri podstavci pamätníka, a sovietsky jazyk – to je večný míting. Myslenie je tam absolútne vylúčené – taký je to jazyk. Súčasne však môžeme povedať, že podobný jazyk nie je možný, pretože človek ostáva človekom. Aj keď bude jazyk štrukturovaný tak, že samotná jeho štruktúra bude vylučovať možnosť vzniku akejkoľvek myšlienky, akéhokoľvek filozofického problému alebo filozofickej otázky vo sfére pôsobenia daného jazyka, človek predsa len ostáva človekom, o čom svedčí vznik fantómov, prízrakov, nehmotných bytostí, toho, čo by som nazval životom po smrti. Práve týmto posmrtným životom sme žili, žili sme ako prízraky; boli sme akýmisi nejestvujúcimi bytosťami, hovorili sme o nejestvujúcich veciach a diskutovali o neexistencii. Všetko u nás bolo ireálne.

O čom sa napríklad u nás ešte stále donekonečna hovorí? O trhu, o peniazoch, o komercii a zisku. No lingvistické predpoklady týchto rozhovorov sú od samého začiatku chybné, takže čím ďalej človek postupuje v jazyku, v hovorení, tým väčší má do činenia s indukciami samého tohto jazyka a tým ďalej má od reality. Vezmime si napríklad peniaze. Fenomén nazývaný u nás peniazmi vôbec nezodpovedá pojmu, ktorý sa tradične označuje týmto slovom, pretože nevieme rátať – presnejšie, počítanie je zásadne nemožné. Dajme tomu môžem vyrobiť pohár. Na to potrebujem istý čas, za tento čas dostanem určitú mzdu, plat, aby som si mohol kúpiť nejakú inú vec. Vykonal som teda prácu, za ktorú mi musia zaplatiť, a za zarobené peniaze si chcem niečo kúpiť. Pojem peniaze predpokladá výmenu formy – formy tovaru a formy peňazí, pričom výmenu okamžitú, automatickú. Čas sa do tejto výmeny nezahŕňa. Máš peniaze a meníš peňažnú formu na tovarovú, pričom na to nevynakladáš čas ani nevykonávaš dodatočnú prácu. To je predpoklad – axióma, ktorá sa realizuje vďaka kultúre trhovej spoločnosti. Kultúra ex definitione obsahuje istý prvok neznalosti: umožňuje nám konať a plniť si svoje povinnosti, oslobodzujúc nás od nevyhnutnosti vnikať do všetkých podmienok, sledovať až do konca všeobecnú reťaz príčin a podmienok, ktoré sú v skutočnosti nevyhnutné pre realizáciu našej činnosti. Tak teda, aby som mohol utrátiť zarobených päť rubľov a premeniť ich na tovarový ekvivalent, jednoducho kúpiť to, čo potrebujem, napríklad chlieb, budem nútený vystáť dlhočizný rad, no ak potrebujem čosi iné, je to ešte horšie: budem pri jeho hľadaní nútený nabehať po meste desať až pätnásť kilometrov a len potom si vystáť dve až tri hodiny v rade. Čo to všetko znamená? Po pojme „peniaze“ tu už niet ani stopy. Ak na to, aby som vymenil peniaze za tovar, musím dodatočne pracovať, ako mám potom počítať? Koľko stoja peniaze? Ak vezmem ako kritérium pracovný čas, nebudem môcť vyčíslieť ich hodnotu. Ale ak nemôžeme počítať, nemôžeme mať ani predstavu o peniazoch. No zároveň – to je všeobecne známy fakt – všetci sovietski ľudia, či sú to Rusi alebo Gruzínci, bažia po peniazoch. Všetci sú ziskuchtiví. Stačí sa pozrieť, ako sa správajú k cudzincom, aby ste pochopili, že sú strašne ziskuchtiví. Paradox, kvadratura kruhu: odkiaľ sa berie v ľuďoch, ktorí nemajú predstavu o peniazoch, psychológia ziskuchtivcov, ktorí nemyslia

na nič iné ako na peniaze? Tu máte príklad fantazmagorického života vo svete fantómov a irealít. Ešte raz opakujem: nejestvujúce bytosti hovoria o nejestvujúcom a rozmyšľajú iba o nereálnom.

Veríte, že jazyk je možné vzkriesiť, že je možné obnoviť pojmy, ktoré boli z neho vytrhnuté aj s koreňmi?

Viete, moja nádej je malá. Pojmy takého druhu môžu existovať iba tam, kde za nimi stoja dejiny, tristoročná až štyristoročná tradícia, určitým spôsobom prežitý historický život. Majú to napríklad Európania. Ich dnešné pojmy sa začali formovať povedzme kedysi v 14. storočí, v období rozkvetu mestského života, parlamentu, mestského súdnictva. Potenciálne tam život občianskej spoločnosti existoval dávno pred revolúciami, ktoré iba dodali právnu platnosť už existujúcim občianskym spoločnostiam: mestskí občania už uskutočňovali nové formy života, nakoľko im to sily dovoľovali. Nakoľko boli schopní a oprávnení, nakoľko už žili týmto zložitým, diferencovaným životom, vytvárajúc mimoriadne zložitú sieť sociálneho tkaniva. U nás však je sociálne tkanivo maximálne zjednodušené a spoločenský život je zredukovaný na minimum: spoločnosť je homogénna, ako môže byť homogénna magma. Táto magma nemá nijakú štruktúru, je neurčitá a poddajná – postačí ľahký náraz.

Na sociálne štruktúry sa hodí slovo „artikulácia“ – v anatomicom zmysle „kĺb“. Ruka pozostáva z určitých kĺbov a vďaka tomu dokáže vykonávať určité pohyby. Pohyb je zložitý proces, môže sa začať len tam, kde už existuje istá zložitosť. Načo existuje zložitý, anatomicky diferencovaný kĺb? Na uskutočnenie jednoduchého pohybu. No tento pohyb vôbec nie je taký jednoduchý; skrýva sa za ním veľké tajomstvo: akým spôsobom vedomie, t. j. vôľa k pohybu, môže uskutočniť telesný pohyb? Chcem povedať toto: sociálne štruktúry, o ktorých som hovoril, sú rubom určitého typu vedomia. Už som hovoril o fantazmagorickom vedomí, ktoré nazývame „sovietskou kultúrou“. Rubom tohto fantazmagorického vedomia je sociálne telo bez kĺbov.

Treba čakať. Sociálne kĺby a štruktúry vedomia sú produktom ľudských dejín. Pohyb dejín je však pomalý. Tu pôsobia sily iného rozmeru i čas tu plynie ináč. Nie je to dobre známy chronologický čas, čas empirických udalostí; tu je čas reálny, historický, čas, v ktorom prebiehajú skutočné udalosti, a nie oné zdanlivé udalosti, ktorých sme svedkami. Preto nemôžem jednoznačne odpovedať na otázku, čo sa s nami môže stať v budúcnosti. Plne si uvedomujem, že svalstvo nášho myslenia je slabé, že kĺby nášho vedomia sú nevyvinuté, že naše spoločenské telo musí ešte rásť a rásť, ale na to je potrebný čas. No predsa len musíme vyraziť na cestu už dnes. Pochopiteľne, budeme musieť dlho čakať, čas sa môže vliecť neuveriteľne pomaly, no vydať sa k cieľu – aj to je už niečo. Ak sa teraz nepohneme z miesta, všetko bude stratené. Ale ak sa pohneme a vykročíme, musíme mať trpezlivosť, pretože iba po čase – a tento čas je pomerne dlhý – môžeme dosiahnuť aspoň istú diferenciáciu v sociálnom tkanive. Len tak môžeme dospieť k civilizácii, vybudovať kultúru: veď kultúra ex definitione je umenie zachádzať s množstvom a rozmanitosťou.

Pocitujete dnes pri prednášaní filozofie v Sovietskom zväze, že vnášate svoj vklad do vedomia, presnejšie, do vytvárania týchto u vás zatiaľ absentujúcich štruktúr, že sa tiež zúčastňujete na tomto dlhodobom procese?

Nielenže pociťujem, ale jednoducho nemám nič okrem tohto pocitu. Len cez tento pocit sa definujem. To je na jednej strane moje profesionálne poslanie a na druhej jediný spôsob mojej osobnej existencie, môjho jestvovania v živote mojej krajiny a môjho národa. Pripúšťam, že je to ťažké pochopiť, najmä pre vás, Európanov: veď ste si zvykli všetko prekladať do racionálnych termínov európskej tradície. To nie je výčitka; navyše, z formálneho hľadiska aj my nepochybne hovoríme tým istým jazykom, čerpajúc termíny z európskeho prameňa: je to jazyk Montesquieuho, teoretikov prirodzeného práva atď. No tie isté slová nemajú u nás objekt: buď ich objekty vôbec nejestvujú, alebo sú to fantazmagorické objekty, ako sme to ukázali na príklade peňazí. Slová máme tie isté, ale u nás nič nepochopíte, ak nezreprodukuje konkrétny objekt každého slova, ktorý vznikol v našej realite – alebo irealite. Jednoduchou aplikáciou európskeho používania slov a terminológie na naše realie sovietsku skutočnosť nepochopíte.

Ako mienite tam, u vás, vyriešiť túto úlohu – vrátiť slovám realitu, ktorá má za nimi stáť?

Ako? Reflexiou, aktualizáciou vedomia. Iba tak sa filozofia stáva súčasťou ľudskej bytosti a ľudského bytia. Napokon, čo je filozofia? Úsilie zamerané na to, aby sme si uvedomili nejakú samozrejmosť, s ktorou sa stretávame. A to vonkoncom nie je ľahké. Človek sa chce vyhnúť práci, vyhýba sa slobode. Filozofia – to je sloboda realizovaná cez filozofujúceho človeka. V tomto zmysle je každý človek hodný mena slobodného filozofa. Nehovorím teraz o profesionálnej filozofii. A vôbec, úprimne povedané, pochybujem, či je možné pokladať filozofiu za profesiu. Filozofia je predsa len predovšetkým spôsob existencie.

Myslenie a ruské dejiny

Sedemdesiat rokov nemyslenia, resp. „direktívneho“ myslenia! Je to, pravdaže, ťažké. Je pochopiteľné, že nemožno dúfať v okamžitú obnovu štruktúry a kategórií vedomia. Odlišuje sa Sovietsky zväz v tomto ohľade od iných tzv. východoeurópskych krajín? Veď aj ony prežili nadvládu marxizmu-leninizmu, pravda, nie takú dlhú, ba aj predchádzajúce dejiny mali celkom iné. Možno bola pre Rusko do istej miery vždy charakteristická podobná stimulácia, polomŕtva forma myslenia? Nie nadarmo sa práve tam po prvýkrát utvrdil tento systém. Na akú minulosť sa môže dnes obrátiť človek túžiaci stať sa občanom a obrodíť v sebe živú silu myslenia?

Tento problém je podobný problému „čiernej diery“ vo fyzike. Samotný fakt existencie kozmických a mikrokozmických čiernych dier stavia pred fyzikálnu teóriu

otázku: Môžu čierne diery zanikať, či nie? Je známe, že nie je možné nijaké priame pôsobenie na čiernu diery – anihiluje všetko, čo sa jej dotýka. Takže je to fenomén permanentný, večný. Možno, že čierne diery zanikajú samy od seba, ale možno že nie. V každom prípade dnes táto otázka ostáva otvorená. Pred takým istým problémom sa ocitáme aj my, keď uvažujeme o Rusku: v ruských dejinách pôsobí neuveriteľná inertnosť, ktorá zrodila a možno aj vždy v sebe obsahovala onú „fantazmagorickosť“. To je ten predpoklad, ktorý umožnil vznik totalitného režimu práve v Rusku. Pravdaže, totalitný režim nemožno odvodiť bezprostredne z celého priebehu ruských dejín, ale isté predpoklady, ktoré uľahčovali jeho vytvorenie práve na ruskej pôde, v nich nepochybne boli. Veď totalitný režim je ex definitione opakom občianskej spoločnosti a jej smrťou.

Existovala v Rusku niekedy občianska spoločnosť?

Občianska spoločnosť ako taká nikdy, hoci niektoré jej prvky existovali. Jedným z prvkov občianskej spoločnosti je napríklad normálny život alebo normálny proces výmeny medzi sociálnymi silami; je to akási chemická výmena síl v spoločnosti. Existoval aspoň obchod a niektoré tradičné formy života, ktoré umožňovali realizáciu ľudskej prirodzenosti ako takej. Neexistovala teda artikulovaná občianska spoločnosť, no tieto jej prvky tu boli. Po Októbrovej revolúcii prestala výmena výrobkov, povedal by som, výmena životných štiav. Na jej mieste vznikol fantazmagorický život, v ktorom hospodáril príznak zabitej nadhodnoty. Spoločenský život sa obmedzil na krajne zredukované formy, pričom zdrojom zisku, objektom ekonomického záujmu sa v ňom stali nejestvujúce, fantazmagorické fenomény, ktoré odtedy určovali celý modus vivendi.

Ako sa potom tieto prvky môžu spojiť a vytvoriť občiansku spoločnosť, ak nedokážu cementovať spoločenské vzťahy?

Živá bytosť sa môže narodiť ako netvor; a presne takisto bývajú nevydarené dejiny. To nás nemusí šokovať. Predstavte si napríklad istú vetvu biologickej evolúcie – živé bytosti sa rodia, konajú, žijú svojím životom, lenže my, neustranní pozorovatelia, vieme, že evolučný vývoj už nejde cez túto vetvu. Môže byť dostatočne veľká, môže zahrňovať niekoľko a niekedy značne početných druhov živočíchov – ale z hľadiska evolúcie je to mŕtva vetva. Prečo nás potom zo sociálneho hľadiska musí poburovať predstava istého priestoru, nech by bol aj pomerne veľký, ktorý sa ocitol mimo evolučného vývoja? Ruské dejiny – opakujem – sú poznačené neuveriteľnou inertnosťou a na túto inertnosť poukázal začiatkom 19. stor. jediný človek s autonómnym filozofickým myslením v Rusku, a to Čaadajev. Konštatoval, že osvietenstvo v Rusku utrpelo porážku, a z tejto konštatácie sa zrodilo jeho filozofické myslenie, myslenie autonómne a metafyzické. Osvietenstvo a Evanjelium (lebo to sú veci navzájom späté) sú podľa môjho názoru absolútne nevyhnutné.

Pretože v európskej kultúre je to vec fundamentálna. Klasickú európsku kultúru, t. j. kultúru, ktorá sa formuje začiatkom 17. storočia na vrchole renesančného rozkvetu, môžeme označiť za kultúru kresťanskú. Čo sa obrodzovalo v období renesancie? Dva prvky: na jednej strane idea práva z gréckorímskeho sveta a na druhej strane idea vnútornej reči, idea Evanjelia ako priamej reči, priameho vzájomného vzťahu medzi Bohom a človekom, ktorý nepotrebuje sprostredkovateľov, nepotrebuje cirkevnú hierarchiu, nepotrebuje vonkajšiu autoritu. Postačí prečítať túto reč, toto slovo v tvojom vnútri a správať sa podľa neho. Ak odpovieš na výzvu tohto vnútorného hlasu a pôjdeš cestou, ktorú ti ukázal, Boh ti pomôže. Náboženstvo v tomto zmysle teda nikdy nepreniklo dostatočne hlboko do vedomia ruského národa a ruská kultúra sa nikdy neusilovala o to, aby sa zreorganizovala na základoch tejto novej kresťanskej ontológie.

Na aké rozdiely medzi ruským, východným a západným kresťanstvom by ste v tomto zmysle mohli poukázať?

Áno, je tu obrovský rozdiel, ktorý súvisí s problémom ideálneho – základným problémom kresťanstva, a to tak protestantského, ako aj katolíckeho. Pre západné kresťanstvo je poslaním človeka – pokiaľ dodáva nejakej veci konkrétnu formu – urobiť túto vec, hoci aj nedokonalou, konečnou, ale nositeľkou nekonečného. Tým sa predpokladá, že ideál neleží celkom mimo veci, ale vo vzťahu ku konkrétnemu a nedokonalému je ideál vo veci vnútorne prítomný. Európska kultúra sa teda zakladá na idei zavŕšenosti, na idei stvárnenia všetkého: politického i duchovného života. A práve odtiaľ pramení úsilie o artikulovanosť, lebo artikulovanosť nie je nič iné ako artikulovanosť foriem. Pravoslávna kultúra je naopak posadená ideálnym. Ani jedna konkrétna vec alebo forma však nemôže byť ideálom. A keď to nie je ideál, znamená to, že to jednoducho nie je nič. Pravoslávna kultúra chce byť všetko, alebo nič. A keďže nemôže mať všetko, nemá nič.

No pritom je sama so sebou celkom spokojná. Nespočíva práve v tom jedna zo záhad „ruskej duše“?

Máte úplnú pravdu. Človek neustále zaujatý ideálom cíti svoju „duchovnú“ prevahu, je si vedomý toho, že je „duchovnejší“ než iní v ruskom zmysle tohto slova. Utápa sa v hlbokkej spokojnosti so sebou samým a neusiluje o zavŕšenie konkrétnych vecí, pretože sa s nimi nestotožňuje – veď všetky veci sú ex definitione nedokonalé. Taký človek je vždy upriamený na nejaký mystický cieľ. Je to život, v ktorom vládne to, čo nazývam sociálnym a politickým mysticismom. Je v ňom vždy prítomný určitý cieľ, o ktorý usilujú všetci, no sami sú pritom v podstate ničím, lebo to, čo sa im podarí dosiahnuť, vždy ostáva nedokonalé, konečné, konkrétne. Lenže všetko konkrétne, všetko formalizované nemá pred tvárou ideálu zmysel. To je však diabolská

idea: veď už v Evanjeliu sa ukazuje rozdiel medzi Kristom a Antikristom, ktorý spočíva v tom, že Antikrist – to je čistý ideál (citujem list sv. Jána). Na tomto obmedzovaní sa výlučne na „ideál“ je niečo diabolské. Zatiaľ Európa – možno nie vo všetkých empirických prejavoch svojej kultúry, ale rozhodne v svojich hlbinných základoch – sa vo svojom pohybe nezastavuje, a preto je schopná sa meniť, uzatvárať s okolnosťami kompromis; je nanajvýš plastická, mení sa a tým zakaždým obnovuje seba samu: lebo v jej hĺbke neuhasína viera v to, že duch alebo nekonečno sa môžu stelesňovať vo veciach hoci aj nedokonalých, ktoré sú však zrkadlom dokonalého. Vezmite si napríklad európsku ideu umelca: odkiaľ pochádza slovo „chef d'oeuvre“? Odtiaľ. Povedal by som, že pojem „chef d'oeuvre“ vyjadruje celú hĺbku európskeho vedomia. Táto maximálna hĺbka, sformovaná tak katolicizmom, ako aj protestantizmom, žiada nadviazať priame a bezprostredné vzťahy medzi slovom znejúcim v hĺbke samého človeka a Bohom.

V pravoslávnej cirkvi sa naopak tieto vzťahy chápu úplne ináč. Každé gesto, akékoľvek ľudské konanie nesú v ruskom kultúrnom univerze na sebe podľa môjho názoru pečať tohto krachu osvietenstva a Evanjelia v Rusku. Medzi sovietskym človekom a vecou, ktorú robí, vždy existuje priepasť: vec – to je vždy nie „ja“; „ja“ je celkom iná vec. Urobil som to, ale nie som to „ja“. „Ja“ – to je niečo oveľa vyššie, bohatšie; to je moje „tajné Ja“, ktoré nikto nikdy nevidel, pretože sa nikdy neidentifikuje s tým, čo robí. Človek teda neberie na seba za nič zodpovednosť, pretože celá zodpovednosť sa deleguje na onen mystický cieľ, určujúci a organizujúci celý sociálno-politický mysticismus, o ktorom som hovoril.

No predsa sa aj tu objavovali myslitelia; iste sa našiel niekto, kto nadviazal na Čaadajevovo myslenie!

Aj v ruskej literatúre aj v ruskom myslení zhasol Čaadajevov impulz absolútne bez stopy. Nik si ho nevšimol. Čaadajev tak ostal ako osamotený fenomén a nevytvoril v tomto žánri tradíciu autonómneho filozofického myslenia. zánre.

A okrem Čaadajeva tu nebol nikto?

Až na konci 19. storočia sa objavil Soloviov a s ním po druhýkrát fenomén autonómnej filozofie, t. j. reflexie, ktorá sa stavia mimo sociálneho paternalizmu, mimo oných ruských vzťahov „cár-lud“, tvoriacich odveký ruský problém. Autonómna filozofia prekračuje rámec tejto otázky, no udialo sa to až s príchodom Soloviöva. A tí, čo prišli po ňom, mali už do činenia s autonómnou filozofickou sférou.

Je vôbec možné hovoriť o ruskej filozofii? Ak áno, kto ešte podľa vášho názoru do nej patrí?

Berdajev, Šestov, Frank, Losev, je ich mnoho... No výraz „ruská filozofia“ ma vždy privádza do rozpakov. Existuje európska filozofia začínajúca Grékmi. Keď

hovorím napríklad o francúzskej filozofii, mám na mysli určitú formu ako vyjadrenie toho istého kultúrneho ducha. O sebe môžem napríklad povedať, že ma ovplyvnilo konkrétne francúzske myslenie, no pritom budem mať na mysli európske myslenie. Je možné, že práve jeho francúzska forma je mi najbližšia – no to je už vec môjho osobného vkusu: francúzska forma myslenia pôsobí na moje city, no to je vec náhodná; iného človeka môže prebudiť k činnosti iná forma filozofie, bližšia jeho čítaniu, jeho mentalite.

Nemohli by sme povedať, že v ruskej kultúre možno ak už nie formu, tak aspoň predpoklady filozofickej reflexie nájsť v literatúre, v románoch, povedzme, u Dostojevského?

Nie... Nie. Pretože ruská literatúra – práve ako literatúra – sa pokúšala (azda s výnimkou niektorých prvkov u Gogoľa, u Dostojevského a Tolstého) byť svedomím, morálnym vedomím národa a bojovala za sociálnu spravodlivosť.

Čo zasa zrejme vytváralo predpoklady spomínaného špecifického myslenia a ideokratického systému?

Áno, tam, kde sa bojuje za sociálnu spravodlivosť, filozofia nemá miesta.

Uviedli ste však tri výnimky: Gogol', Dostojevskij, Tolstoj...?

Gogol' bol prvý, ktorý – súčasne s Čaadajevom – vystihol fantazmagorickosť ruského života a urobil z literatúry svojráznu formu hry s ním: je to čistá literatúra bez nároku na obhajobu záujmov chudobných, utláčaných, sociálnej spravodlivosti, – je to umenie pre umenie. Pokiaľ ide o Tolstého, jeho náboženské myslenie bralo ruskú situáciu príliš vážne. Preto aj skončil písaním úmyselne primitívnych podobienstiev. No aj napriek tomu bol veľkým mysliteľom. Niečo iné je Dostojevskij: sám sa zapojil do hry. Jeho interakcie s textom boli takého druhu, aký som spomínal, keď sme hovorili o texte. V tejto hre s textom vytváral seba samého, svoj obraz; tomu, čo sa odohráva v Dostojevského textoch, nepredchádza nič apriórne, čo by bolo mimo tohto textu.

Ako u Platóna.

Áno, áno. Robí to isté. No akonáhle prechádza na úroveň reflexie, stáva sa jednoducho hlupákom, idiotom. Keď sa pokúša vedome využiť nástroj sociálneho myslenia, prechádza na pamflet a pod., vytvára systém, a to je nula.

Miesto filozofie zrejme užho zaujíma sám jeho umelecký štýl.

Nuž, je to tak. Dostojevského štýl – to je fenomén, ktorý treba brať taký, aký je, a nevšimáť si jeho sebareflexiu.

To však nemôže nahradiť filozofiu!

Práve preto tvrdím, že filozofia v Rusku buď vôbec neexistovala, alebo vznikla až koncom 19. a začiatkom 20. storočia. A na nešťastie vývin tohto fenoménu, ktorý sa sotva zrodil, bol umelým spôsobom prerušený; potom sa však, ako sme videli, v Sovietskom zväze sformovala filozofia, ktorá v skutočnosti nikdy nebola filozofiou, ale iba súčasťou ideologického aparátu štátu. No čo je hlavné – je to raz a navždy vopred dané myslenie, proti ktorému sa nemôže nebúriť žiadna seba si uvedomujúca bytosť. Pripomeniem, že na všetkých vysokých školách je kurz marxisticko-leninskej filozofie prísne povinný. Prechádzajú nim absolútne všetci. A to zasa znamená, že existujú desiatky tisícov ľudí, ktorí sa ňou zaoberajú profesionálne. Obrovská armáda učiteľov hlása marxizmus-leninizmus po celej krajine, prísne dodržiujú jediný program. Na všetkých vysokých školách – v Archangeľsku, Tbilisi, Jerevane, na Kamčatke – sa prednáša jeden a ten istý kurz, prakticky doslovne; tisíce a tisíce ľudí zasadať na konferenciách a seminároch a diskutujú umelým jazykom o nejestvujúcich problémoch. Tento jazyk nemá nič spoločné s jazykom európskej filozofie, ktorej tradície sa ešte zachovávajú na európskych univerzitách. Dalo by sa veľa hovoriť o nedostatkoch súčasnej európskej univerzitnej filozofie, no univerzity predsa len poskytujú vzdelanie, t. j. zabezpečujú prístup ku knihám a komentárom, umožňujú samostatne myslieť a čo-to sa dozvedieť o filozofii. U nás však taká možnosť neexistuje.

V Moskve bola generácia ľudí s akademickým európskym vzdelaním buď zlikvidovaná, alebo rozhnaná – vo väčšine prípadov najtragickejším spôsobom. No možno na nejakých periférnych univerzitách, napríklad v Tbilisi, sa zachovala kontinuítnejšia tradícia vlastného filozofického vzdelávania?

Máte pravdu, takáto kontinuita sa zachovávala, ale mimoriadne ticho, akoby skryto. Žil som v Tbilisi, a nič som o nej nevedel; v samote som sa zaoberal seba-vzdelávaním – čítal som francúzske knihy, o ktorých som už hovoril, a netušil som, že vedľa mňa, na Tbiliskej univerzite, sú ľudia, ktorí prišli napríklad z Nemecka: Gruzínci, ktorých svojho času poslali do Nemecka študovať filozofiu a ktorí sa vrátili späť. Pokiaľ ide o mňa, vypravil som sa hľadať „múdrosť“ na Moskovskú univerzitu a nenašiel som tam nič. Nebol tam ani jeden lektor, ktorého prednášky by sa dali počúvať – počúvať v plnom zmysle tohto slova, t. j. počúvať a pritom sa čomusi naučiť, čomusi sa otvoriť. Nie, nebola to ľudská reč. Poslucháča jednoducho neoslovovala.

Chcela by som ešte upresniť toto: sovietski ľudia, ako ste povedali, majú vo zvyku hovoriť o duši nezávisle od toho, čo urobili, čím sa zaoberali alebo zaoberajú teraz. Nemohli by ste nám povedať, aké predpoklady sú potrebné, aby sa v Rusku mohla zrodiť skutočná občianskosť, skutočné myslenie, individuálna zodpovednosť? Zdá sa mi totiž, že práve toto je dnes hlavný problém.

Ide tu o to, čo nazývam *diferenciálnym* bodom – bodom, v ktorom sa nachádza konkrétny, individuálny človek. Predovšetkým treba, aby sa postavil na nohy, aby sa uvidel v tej malej veci alebo práci, ktorú práve robí – môže to byť čokoľvek, hoci aj hodinky... Tak teda, nech sa úplne zahĺbi do tých hodínok, nech je predchnutý zodpovednosťou, nech sa od nich nedišancuje. Možno to nebudú hodinky, ale stôl alebo myšlienka – je to otázka osobnej voľby. Čím viac bude takých osobných riešení a volieb – možno vo veci maličkovstiev alebo takmer maličkovstiev –, tým viac bude diferenciálnych bodov; lenže voľba nemá byť diktovaná globálnym programom – onou sociálnou spravodlivosťou, ktorej ideálnosť núti zapájať do nej príliš veľa ľudí; a diferenciálne body týchto jednotlivých ľudí určujú integrál, ktorý už nebudeme voliť my, ale história každého z diferenciálov. Inými slovami, aby sme dospeli k želanému integrálu, sú potrebné aj zodpovedajúce diferenciály: aby sa každý na vlastný účet, na svoje nebezpečenstvo a na vlastné riziko stotožnil s tým, čo robí: s myšlienkou, nad ktorou premýšľa, s názorom, ktorý vyslovuje, s prácou, ktorú vykonáva. To je, mimochodom, mimoriadne dôležité právo pracujúceho človeka. U nás je pracujúci absolútne vzdialený od svojej práce, v tomto zmysle sme nikdy nežili v súčasnosti: pretože súčasnosť je fenomén slobodného pracujúceho, slobodného v tom zmysle, že zodpovedá za svoju prácu, koná v súlade s jej požiadavkami a vstupuje do obchodovania s inými v súlade s tým, ako sám chápe podstatu a hodnotu svojej práce. U nás sa vraví, že pracujúci je slobodný. Nezmysel! U nás existuje pracovná povinnosť, ale vôbec nie sloboda práce, ktorá je jednou zo základných slobôd človeka. Vráťme sa však k nastolenej otázke: človek sa znovu musí naučiť stotožňovať sa s prácou, ktorú vykonáva, vidieť vo svojej práci završenie seba samého a úplne sa jej oddávať.

Ako však nájsť v sebe odvahu znovu sa pozrieť do tváre dejín po takých hrozných, tragických desaťročiach sovietskej histórie, akými boli tridsiate a štyridsiate roky?

Možno, že na vašu otázku – napokon, nie je to len vaša, ale základná otázka – neexistuje odpoveď. Možno sa už nemôžeme vrátiť k životu. Možno sme už minuli posledný bod, kde naša cesta ešte bola zvrtná, a cesty naspäť, k životu viac niet. No bolesť, ktorú cítime teraz, sa podobá bolesti, ktorú spôsobuje obnovujúci sa krvný obeh, keď sa pokúšame vstať po tom, čo nám stúpili nohy: nohy sú takmer mŕtve a obnovujúci sa život nám spôsobuje príšernú bolesť – je to paradoxné, ale je to fakt. O to ide aj u nás: obnovenie cirkulácie je bolestivé. A nie som si istý, či nás nepochytí chuť znovu si sadnúť. Možno uprednostníme ankylózu pred bolesťou cirkuláciou krvi.

Zhovárala sa Annie Epelboinová

Z ruského originálu *Mysl' pod zapretom* (Voprosy filosofii 1992, č. 5) vybrala a preložila Raisa Kopsová.